

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПРЕДЛОГА *ОСВЕН*

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Резюме. Статията дискутира една от целите на лингводидактологията, ориентирана към преподаването на старобългарски език за създаване на интерсистемни връзки между диахрония и синхрония. Конкретен пример са употребите на предлога *сѣнѣ* в преводен юридически текст от 1262 г., някои от които се припокриват със съвременната употреба на предлога *освен* в състава на сложни съюзи в административния стил. Основното заключение е, че предлогът *сѣнѣ* е характерен за средновековни писмени паметници, възникнали на славянския Юг. Определена роля за налагането му в книжовния език играе Преславският книжовен център. Неговите непроменени функции са доказателство за континуитета между старобългарския и съвременния български език.

Ключови думи: старобългарски (славянски) език; предлози; преход от синтетизъм към аналитизъм

Старобългарският език е всепризната основа на палеославистиката и българистиката с висок авторитет и популярност в чужбина. Неговото преподаване в системата на висшето образование в съвременната информационна среда обуславя въвеждането на нови изследователски подходи. Функционирането на достъпни електронни платформи и новоиздадените университетски учебници в последните години категорично утвърждават бъдещето на тази дисциплина, тъй като тя не само е традиционна по смисъла на класическата научна парадигма, но се превръща в интегрална част от макрорамката на хуманитаристиката в България и Европейския съюз за съхраняване на културноисторическото наследство и националната идентичност (e-Medievalia, Cyrillomethodiana; Slavova, 2017; Kemalova, 2017; Dhelyova, 2019).

Една възможна лингводидактологична цел в преподаването на старобългарския език е изграждането на системни връзки между диахрония и синхрония. Във връзка с това ще разгледам един частен случай от голямата тема за ролята на предложно-падежните съчетания в прехода от синтетизъм към аналитизъм в историята на българския език, като се спра на факти от историята на предлога *сѣнѣ* с днешен наследник *освен*. За основен източник избирам конкретен юридически текст, защото в него предлогът бележи висока

честота, отразява съзнателния подбор на изразни средства и битова в такава текстова среда с ясни гръцки съответствия, която с натрупването и детайлизацията на обстоятелства около даден казус се оказва подходяща за реализация на значенията му. Към темата съм провокирана и от настоящите си занимания с превода на средновековни славянски юридически текстове на съвременен български.

Предлогът свѣнѣ етимологически възхожда към индоевр. корен *swe на възвратното притежателно местоимение *svaǵь в родителен падеж, откъдето се развива *ab-svĕnĕ със значение ‘от своето, вън от границите на своето, извън, с изключение на’. Тези значения са живи до днес в прекия наследник на предлога *освен* (BER, 2012, 4: 934). В съвременния български език основното негово значение в чист вид е значението ‘извън’ (Asenova, 1983: 433). В етимологията му могат да се открият паралели с други класически езици, например с латинското *sēd* – наречие със значение ‘далеч, настрана’ и предлог, който се употребява с аблатив в значение ‘отделяне, отдалечаване, без’. И двете се развиват на базата на възвратното местоимение *sē* (LR, 1990: 115).

Най-ранните писмени факти за употребата на предлога свѣнѣ се съдържат в два много важни паметника на старобългарската книжнина.

1. Единичен пример в Супрасълския сборник от Х в., съставен от преводни творби на византийската агиография и омилетика в Преславския книжовен център. Контекстът и откъдето паула свѣнѣ сѣдѣща позволява да се потвърди основно пространствено значение ‘извън границите на нещо’ в превод на гр. ἄλλο (StbR, 2009: 652).

2. Вторият много ценен източник е Ефремовската крѣмчая, юридически компендиум от края на XII в. (Maksimovich, 2006, нататък *ЕК*). Ръкописът представлява руски препис на старобългарски протограф от епохата на цар Симеон Велики (893 – 927), извършен в Преслав. Руските преписвачи са вмъкнали някои фонетични и лексикални русизми от местната среда, но са запазили старобългарската подложка. От словоуказателя към този паметник се извличат две употреби на свѣнѣ: свѣнѣ раззѣума, парѣ γνώμην, и свѣнѣ тоѣ юще испъзнити, καὶ δίχα ἐκείνης ἔτι μὴν πληρῶσαι (Maksimovich, 2010: 393, 452). В преписи на тази крѣмчая с руски произход първият пример е неразбран и на същото място стоят или деформираното свѣ, или крѣмѣ.

Ограничената употреба на свѣнѣ в корпуса на класическите старобългарски паметници, които за дълъг период от време се оказват единствените източници за лексикални проучвания върху старобългарския речников фонд, е една от причините предлогът да не се споменава в основните старобългарски граматики или пък да се посочва само като хапак от Супрасълския сборник. Всъщност има всички основания да се твърди, че този вторичен предлог с праславянски произход остава типичен за българската езикова среда. В старобългарския период е въведен в книжовна употреба. Основание за това дават па-

6. ...аще же хнтрость нѣкою свѣсть. свѣнь граматнѣьскыѣ и врачевьскыѣ 34:10 // ...χωρίς τέχνης Z 200; *Цената на роба се определя по следния начин: ...ако владее някакъв занаят, но без граматически или лекарски (има се предвид, че при тези професии цената от 30 скача на 50 номизми).*

7. ...аще же свѣнь коего любо оружнѣь всхъщениѣ створишѣ. створшемоу бо всхъщениѣ да оѣсѣуета се роуцѣь 39:40 // εἰ δὲ χωρίς οἱ ὠνδήποτε ὄπλον Z 220; ...а на извършителя, освен когато е използвал някакво оръжие при похищението, да му се отсекал ръцете.

Предлогът съответства на следните гръцки предлози, употребявани и в адвербиална функция: ἄνευ ‘без, отделно, далече’; ἐκ, ἐξωθεν ‘извън, извън от’; ἐκτός ‘навън, отделно, отвън, освен’; δίχα ‘отделно, без, освен, с изключение на’; χωρίς ‘отделно, настрана, освен, без да, с изключение на’. В *Π* се оформят: 8 пъти двойка свѣнь – χωρίς, 3 пъти свѣнь – δίχα, а всички останали примери са единични. Ако се сравни състоянието в *ЕК*, същите гръцки предлози и наречия имат следните съответствия: ἐξωθεν–вънѣ, извъноу, кромѣ; ἐκτός, δίχα, χωρίς, – кромѣ, развѣ; единственото съвпадение е еднократното δίχα–свѣнь. Честотните съотношения разкриват предпочитанията на преводачите на *ЕК* към развѣ за същите употреби, в които в *Π* е въведен предлогът свѣнь. Ако пък се сравни преписът на *Π* в руския сборник за употреба на съдиите *Мерило праведное* от XIV в., в същите 16 случая е проведена категорична замяна на свѣнь с кромѣ и само в един случай е запазен предлогът от южнославянския превод, сравни свѣнь иже ѿ тѣхъ родитѣль родившѣ (Merilo pravednoe, 1961: 580).

Семантичните отношения в примерите от *Π* са равностойни на съвременните предлози и сложни съюзи *без, без да, извън, освен, освен ако, освен когато*. При това е очевидно, че за да бъде разбран смисълът, не е възможно да се спази преводаческата симетрия, но причината е не в семантиката, а в синтаксиса. Поради запазения синтетичен характер на нормата в разглеждания текст конструкцията свѣнь+име или именно съчетание в род. п. се натоварва с множество обстоятелствени отношения. Предлогът се свързва с име или именна синтаagma, но не и с предикат. В съвременния аналитичен език същите смислови отношения изискват въвеждане на подчинени обстоятелствени изречения за изключване, които в зависимост от смисъла на главното изречение могат да реализират по-детайлно признаците ограничение или прибавяне. Оттук може да се направи изводът за устойчивата семантична същност на предлозите свѣнь–свѣнь–освен. Първичното значение на предлога е пространственото за място извън друг обособен обект. Именно то е запазено в етимологията му. Паралелно се развива признакът изключване. В пряка връзка с него възниква енантосемичната опозиция ‘в добавка, в повече’, доколкото прибавянето и изключването са диаметрално противоположни явления спрямо условен неутрален център, но именно по този признак са равнопоставени, тъй като засягат неговата цялост. Известно е, че служебните думи също познават енан-

тосемията (Nikolova, 2015). Още в *II* се развива значение, близко до днешните сложни съюзи с *освен* – стилистически маркери на юридически и административно-делови документи, сравни *Разглеждането на делата във всички съдилища е публично, освен когато законът предвижда друго* (Софийски районен съд <http://www.srs.justice.bg/308>). Както се посочва в граматическата литература, в подобни сложни съюзи на базата на *освен* и относителни наречия – *освен както, освен когато, освен като*, относителните наречия уточняват семантическия подтип на обстоятелствените отношения за начин или време на действието (Ivanova & Gradinarova, 2015: 351). *Освен* е неизводен предлог за други сложни предлози и поради тази причина последвалото му развитие е в сложни съюзи, съставени от предлог и прост съюз, чрез които се въвежда казуемо в подчинено изречение.

Интересните изследователски полета в диахронията на свѣнѣ са няколко. Първото е безспорно южнославянският и по-точно българският характер на предлога. Това се признава от чужди учени, и то по отношение на такива преводи, за които са изказвани противоположни мнения дали са възникнали в средновековна България, или в Русия. Пример е *ЕК*. Макар и ограничени на брой, примерите със свѣнѣ в този ръкопис се приемат за българизми (Maksimovich, 2006: 107). Предлогът не се утвърждава в староруски писмени паметници, където е само книжовно явление, и е непознат на западните славянски езици.

Второто е конкуренцията между свѣнѣ, развѣ и кромѣ. Фактът, че предлогът е много по-слабо документиран от другите две думи, би могъл да е сигнал за засилена локална или стилистична употреба. В период на формиране на книжовни норми множество други предлози, съюзи или съюзни изрази са изразявали същото базисно пространствено отношение на отдалечаване, отделяне, положение вън, извън, далеч от нещо, изключване и др., в които се специализира и свѣнѣ. Най-ясно това се вижда при развѣ и кромѣ, които функционират като наречия и предлози, а кромѣ и като съюз (StbR, 1999: 754; StbR, 2009: 573). Супрасълският сборник засвидетелства съчетанието кромѣ сътворити ‘отдалечавам се, отчуждавам се’. Е. Дограмаджиева споменава само два случая на подчинени обстоятелствени изречения за изключване със сложния съюз развѣ аще (Dogramadzhieva, 1984). По-широката граматическа характеристика на двата синонима също може да е причина за засилена писмена употреба, тъй като са били по-функционални за превод на различни гръцки съответствия. Това обаче не пречи свѣнѣ също да има множество гръцки кореспонденти. Служебните думи се утвърждават в системата на книжовния език чрез активна преводаческа дейност, която през Средновековието е основен начин за развиване на книжовната норма. До Възраждането *кромѣ* и *освен* остават синоними в писмени текстове. Цитираните от В. Константинова възрожденски граматика продължават да включват *кромѣ* в активния речник

поради влиянието на църковнославянския в тази епоха, но само някои от тях посочват *освен* сред честите предлози (Konstantinova, 1982: 30, 35).

Третият въпрос е откога се датира началото на съвременната форма на предлога с протеза на *о*. БЕР цитира примера *освѣнѣ* в старосръбски (BER, 2012, 4: 934), но според Фр. Миклошич регистрираните примери *освѣнѣ*, *освѣнь*, *praeter, sine*, са от минеи от XVII – XVIII в. (Miklosich, 1977: 536). На сегашния етап на лексикографиране на писмени източници не може да бъдем категорични. Платформата *Cyrrillomethodiana* регистрира пример от Троянския дамаскин едва от XVII в.: *хѣлѣдѣ хѣлѣды, и стѣ хѣлѣды. Сосвѣнь жєны и дѣцѣ и старци*. Формата обаче би могла да е много по-ранна, тъй като *о* е праславянски локативен предлог, а родителен и местен падеж имат общи окончания и взаимно си влияят. Влиза като префикс в други наречия и предлози с род. п. за пространствено отношение – *окръсть*, *окръгъ* ‘около’, които илюстрират процеса на образуване на предлози от застинала падежна форма на име (StbR, 2009: 75 – 76). Еднокоренните думи *освѣнѣти са*, *освѣньство* ‘стоя настрана, въздържам се; въздържание’ (Miklosich, 1977: 536, *abstinentia*, *abstinere*) също подкрепят по-ранния произход на *освѣнѣ*, *освѣнь* (пример от Манасиевата хроника, XIV в., и *ѿ нѣждѣ освѣнѣѣ са несправѣд’ныхъ хыщеніи*).

От всичко казано може да се направи заключението, че служебните думи участват в изграждането на устойчивата книжовна норма на старобългарския език. Конкретният случай *свѣнѣ*–*освен* доказва, че в езика се задържат средства за изразяване, които не променят съществено своята основна граматическа характеристика и значения от миналото до днес. В светлината на лингводидактическата цел за изграждане на връзки между диахрония и синхрония това е само частен, но пореден пример за *безспорния континуитет между старобългарския и съвременния български език*. Изучаването на отделни, дори минимални езикови сегменти би подпомогнало и превеждането от старобългарски на модерни езици – едно все по-актуално направление на съвременната палеославистика.

БЕЛЕЖКИ

1. Използвам личен набор по фототипното издание на М. Петрович на ИК и гръцкото критическо издание на П на Й и П. Зепос от 1962 г. (Z). Славянските примери се сигнират с номера на титула и параграфа, а гръцките – по страницата на изданието.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова, Р. (1983). Предлог. В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т.2. Морфология*. София: Издателство на БАН, с. 409 – 445.

- Джелъова, А. (2019). *Старобългарски език. Морфология*. Пловдив: Паисий Хилендарски.
- Дограмаджиева, Е. (1984). *Обстоятелствени изречения в книжовния старобългарски език*. София: Издателство на БАН.
- Иванова, Е. Ю. & Градинарова, А. А. (2015). *Синтактичната система на българския език на фона на руския*. Москва: Языки славянской культуры. *Studia Philologica*.
- Илчев, П. (1991). Предлози. В: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. София: Издателство на БАН, с. 350 – 356.
- Константинова, В. (1982). *Предлозите в българската граматична литература*. София: Издателство на БАН.
- Кемалова, А. (2017). *Диахронната лингвистика и предизвикателствата на днешната образователна ситуация*. Пловдив: Паисий Хилендарски.
- ЛР. (1990). *Латински речник*. Съст. Войнов, М. & Милев, Ал. София: Наука и изкуство.
- Максимович, К. А. (2006). Древнерусская Ефремовская кормчая XII в.: локализация перевода в связи с историей текста. В: *Лингвистическое источниковедение*. 2004 – 2005. Москва, с. 102 – 113.
- Максимович, К. А. (2010). *Византийская синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе*. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. I – II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft.
- Мерило праведное. (1961). *Мерило праведное по рукописи XIV века*. Под ред. М. Н. Тихомирова. Москва: Издательство Академии наук.
- Miklosich, Fr. (1977). *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Reprint. Wien 1862 – 1865. Neudruck der Ausgabe. Wien: Scientia Verlag Aalen.
- Николова, М. (2015). Примери и начини за класификация на езиковия феномен енантосемия в английски и български. В: *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Т. 53. Кн. 1. Пловдив: Паисий Хилендарски, с. 683 – 690].
- Петровић, М. (1991) *Законоправило или Номоканон светог Саве. Иловички препис 1262 г.* Фототипија. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Славова, Т. (1917). *Старобългарски език*. София: Св. Климент Охридски.
- СтБР. (1999, 2009). *Старобългарски речник*. Т.1. А – Н. София: Валентин Траянов; Т.2. О – У. София: Валентин Траянов.
- Freshfield, E. H. (1928). *A Manual of Eastern Roman law. The Procheiros nomos*. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879. Cambridge: Cambridge University Press.

Zepos, I. & Zepos, P. (1962). Prochiron. In: *Jus Graecoromanum*. Vol. 2. *Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia Aalen (reprint Athen, 1931), pp. 114 – 228.

REFERENCES

- Asenova, P. (1983). Predlog. V: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T.2. Morfologiya. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 405 – 445.
- Dzhelyova A. (2019). *Starobalgarski ezik. Morfologiya*. Plovdiv: Paisiy Hilendarski.
- Dogramadzhieva, E. (1984). *Obstoyatelstveni izrecheniya v knizhovniya starobalgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Ivanova, E. Y. & Gradinarova, A. A. (2015). *Sintakticheskaiia sistema bolgarskogo iazyka na fone russkogo*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury. Studia Philologica.
- Ilchev, P. (1991). Predlozi. In: *Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika. Morfologiya, Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 350 – 356.
- Freshfield, E. H. (1928). *A Manual of Eastern Roman law. The Procheiros nomos*. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879. Cambridge: Cambridge University Press.
- Konstantinova, V. (1982). *Predlozite v balgarskata gramatichna literatura*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Kemalova, A. (2017). *Diahronnata lingvistika i predisvikatelstvata na dnechnata obrazovatelna situatsiya*. Plovdiv: Paisiy Hilendarski.
- LR (1990). *Latinski rechnik*. Sast. Voynov, M. & Milev, Al. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Maksimovich, K. A. (2006). Drevnerusskaia Efremovskaia kormchaia XII v.: lokalizatsia perevoda v sviazi s istoriei teksta. In: *Lingvisticheskoe istochnikovedenie*. 2004 – 2005. Moskva, s. 102 – 113.
- Maksimovich, K. A. (2010). *Vizantiyskaia sintagma 14 titulov bez tolkovanii v drevnebolgarskom prevode*. Slaviano-grechskii, grechsko-slavyanskii i obratnyi (slavyanskii) slovoukazateli. T. I – II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft.
- Merilo pravednoe (1961). *Merilo pravednoe po rukopisi 14 veka*. Pod red. M. N. Tihomirova. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk.
- Miklosich, Fr. (1977). *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Reprint. Wien 1862 – 1865. Neudruck der Ausgabe. Wien: Scientia Verlag Aalen.
- Nikolova, M. (2015). Primeri i nachini za klasifikatsiya na ezikoviya fenomen enantosemiya v angliyski i balgarski. In: *Nauchni trudove na*

- PU "Paisiy Hilendarski". T. 53. Kn. 1. Plovdiv: Paisiy Hilendarski, s. 683 – 690.
- Petrović, M. (1991). *Zakonopravilo ili Nomokanon svetoga Save. Ilovički prepis 1262 g.* Fototipija. Gornji Milanovac: Dečje.
- Slavova, T. (2017). *Starobalgarski ezik*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- StbR (1999, 2009). *Starobalgarski rechnik*. T.1. A – H. Sofia: Valentin Trayanov; T.2. O – Y. Sofia: Valentin Trayanov.
- Zepos, I. & Zepos, P. (1962). Prochiron. In: *Jus Graecoromanum*. Vol. 2. *Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia Aalen (reprint Athen, 1931), pp. 114 – 228.

Electronic sources

- BER: Bulgarian etymologic dictionary. Digital version. <<https://ibl.bas.bg/ber/>>
- Cyrrilomethodiana: Online platform of Cyrillo-Methodian Studies of the University of Sofia <<https://cyrrilomethodiana.uni-sofia.bg/>>
- e-Medievalia: e-learning in Medieval Studies, Faculty of Slavic Philology of the University of Sofia <<https://e-medievalia.uni-sofia.bg/>>

TOWARDS THE HISTORY OF THE PREPOSITION *EXCEPT*

Abstract. The article discusses one of the linguo-didactologic goals oriented to the teaching of Old Bulgarian (Slavonic) as the establishing of systematic relations between diachrony and synchrony. Concrete example are the uses of the preposition *except* in a translated juridical text from 1262, some of which overlap with the contemporary use of the preposition *except* in complex conjunctions appropriated to the administrative style. The main conclusion concerns the localization character of *except* in texts and manuscripts of Southern, or Balkan Slavic origin. The Preslav Literary School plays a definitive role for its imposing in the literary language. The unchangeable prepositional functions prove the continuity between the Medieval and the Modern Bulgarian language.

Keywords: Old Bulgarian (Slavonic) language; prepositions; transition from synthetism to analytism

✉ **Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc.**

ORCID iD: 0000-0002-5699-7503

Institute for Bulgarian Language "Prof. L. Andreychin"

Bulgarian Academy of Sciences

Sofia, Bulgaria

E-mail: m.tsibranska@gmail.com